

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XL. évf.

November — December

6-ik füzet.

Armstrong A. Richárd.

A fejlődés (evolutio) elve, melynek pár évtizzel ezelőtt Darwin hatalmas értelmi ereje adott legnagyobb tekintélyt, a tudományos vizsgálódásban egész új iránynak vetette meg alapját. Okoskodásai nyomában az emberi életnek egészen új felfogása keletkezett, s már-már úgy látszott, hogy a történelmi alap egészen kisíklék az ember lábai alól, s mindaz, a miben addig lelke bizalommal nyugodott meg, örökre eltűnik előle, mint semmit-mondó üres álmok. A tekintély elvéről egészen új fogalmak keletkeztek az emberi lelkiismeretben, midőn a világot erkölcsi alapon kormányozó egy Isten helyébe a „véres karmú“ természeti erők adtak imádandó hatalom gyanánt, melyeknek az anyagra való érthetetlen hatása hívja elő az életnek nevezett valamit, melyet oktalan dolog jónak, üdvösnek és bizonyos határozott célra irányzottnak venni. Olyan tekintélyes tudósok, mint Huxley, Spencer és mások, minden élet és így az emberi élet-essenciájául is csak azt a következtetést tudták levonni, hogy az nem egyéb, mint „küzdelem a létért“, s minden igyekezet hiábavaló, hogy annak más tartalmat adjunk — ebben pedig isteni munka nem található. — Az életet csak annyiban nevezhetjük jónak, a mennyiben azt az önfentartási ösztön olyannak mutatja, ez az ösztön pedig semminemű erkölcsi rendre és igazgatásra nem vezet tekintetünket.

Meg kell vallanunk, hogy az újabbkori tudományos elvek bámulatos sikerekre vezettek, s eredményükben az emberiséget *egy* egész köztársasággá alkották, midőn a közlekedés tudományos eszközeivel egymáshoz közelebb hozták. De ha figyelembe vesszük, hogy az ember lelkiismereti életére az elvek milyen hatással vannak, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy e részben új világosságot még semmire sem derítettek. Mert igaz, hogy a tudományos vizsgálódás csoportba gyűjtött és gyűjt, osztályoz mindeneket, a mi csak az ember tapasztalati körébe

esik; s tekintet nélkül az eddig általánosan elfogadott hagyományos tiszteletre és tekintélyre, mindent az igazság mértéke szerint igyekszik előnkbe terjeszteni; de midőn arra a mindeneiket átható erőre hivatkozunk, mely bennünk az öntudatos célra való törekvést minden kétségen felül előhívja, s e célra való törekvésünkben bennünk az élet iránt való megnyugtató és biztató hitet fölébreszti, mert abban Istent, szeretetet és jóságot találunk: e részben nekünk az említett tudomány semmi támasztópontot nem nyújt. A világ erkölcsi rendjének egyszerű tagadása még nem érv az ellen, hogy mi a szeretet és jóság Istenében higgyünk; s a mely tudomány azt tűzte föladatául, hogy az ember lelkiismeretéből száműzze az Isten fogalmát, annak le kell rombolni az ember önbizalmát, melylyel diadalmat veszen az élet látszólagos nehézségein és visszásságain; le kell rombolnia a testvériesség érzetét, mely könnyebbé, elviselhetőbbé teszi a látható és láthatatlan szenvedéseket, s remény-nyel tölt el minden iránt, a miben csak kételkedésünk lehet; le kell rombolnia a szeretet ama fonséges érzetét, mely mindenemű életet egységben tart össze, s *egy* általános cél felé vezet.

A tudománynak egészen más céljai vannak, mint a melyekre azt némelyek alkalmazni szeretnék. A látható élet, a látható jelenségek, még nem minden, a mit az emberi okoskodásnak meg kell fejtenie; ezeken túl pedig az exact tudomány nem mehet a nélkül, hogy hatását el ne veszítené. Sőt ezek megfejtéséig is sok olyan út van, melyeken csak tapogatózva haladhat. A szellemi élet világába, melynek láthatatlan erői egy egész új világrendszert tárnak föl, a tudománynak egészen más készültségével kell hatolnunk. Mert ha értelmünket ki is elégíthetik egyes eredmények, melyekre bizonyos külső, természeti igazságok vezérelnak, lelki életünkben még maradnak kérdések, melyeket az eredmények meg nem fejtenek. A tudomány igazságai szélesítik az ember ismeretkörét, s e részben nagy szolgálatára állanak a vallásos érzés fejlesztésének; a szellemi igazságok tisztítják és magasztossá teszik az emberi öntudatot, a honnan származik minden külső és benső ismeret. A tudománynak tehát egyetlen célja az, hogy a külső jelenségekből meritett tapasztalatokat összegyűjtse; de az azok fölött álló és az azokra öntudatosan ható transcendens erő megismerésére csak a lelkiismeret benső tapasztalata vezet. S

ha a tudományos vizsgálódás a világ külső jelenségeiben is egységet talál, akkor hiában való dolog a lelkiismeret tapasztalatának amaz eredményét tagadni, mely szerint amaz egység egy öntudatos czél érdekében áll és tartatik fenn, teremtője és fentartója pedig csak öntudatos szellem lehet, s már az egység fogalma kizárja hatalmi erejének megoszlását. A különböző életek csak fokozatai e hatalom megnyilvánulásának, a mit mutat ez életeket egymásba fűző rendszer. Az öntudat ez életek között az ember kizárólagos tulajdona, s habár az sincs a fejlődés alapelvei alól kivéve, a tudomány semmi érvet nem tud fölmutatni arra nézve, hogy az öntudatnak bármily kis szikrája a teremtés bizonyos idejében nem adatott volna az embernek. Az embernek öntudatához kell folyamodjék, hogy az az élet helyes felfogásában és megismerésében vezesse, mert ez az egyetlen út, a melyen a tévedéseket elkerülheti. Csak abból merithetünk minden igazságot, mely nem zavart teremt bennünk, hanem összhangzó békét, midőn a világegyetem tisztán erkölcsi alapjára mutat, mely szeretetben teremtetett és abban áll fenn. Az ember nem élhet olyan világban, melyben hite, bizalma nincs, a bizalomra pedig csak a lelkiismeret vezet, midőn a világ ama gondozóját mutatja föl, kinek élete és munkája bennünk és rajtunk kívül erkölcsi rendszer szerint hat.

Az élet eme vallásos felfogásának egyik legtanultabb hirdetője Armstrong A. Richárd liverpooli lelkész volt, ki ez évi januárius hó 9-én halt meg. Tanulmányait 1866-ban végezte Londonban, a honnan Irland Banbridge nevű városába választott meg lelkésznek. 1869-ben a nottinghami egyház hívta meg lelkészének, a hol tizenöt évig szolgált. Ez idő alatt munkássága minden irányban kiterjedt, a hol csak a szabadelvűség zászlaját hordozni kellett. Részt vett több nyilvános vallási vitatkozásban, melyek közül majdnem mindeniken ő nyerte el a pálmát — és egyik értekezése: „A józan észszel megegyeztethető-e az Isten imádása“ czimmel messze földön ismertté tette nevét, sőt holland nyelvre is lefordíttatott. Az egyetemen tanított tudományok népszerűvé tételére alakult mozgalom, az u. n. „University Extension Movement“ az ő kezdesére lépett életbe Nottinghamban, melyből később a mostani University College fejlődött. Irt több értekezést és felolvasást, melyek közül legnevezetesebb a könyvalakban is megjelent „Isten létezésének

bizonyítása“ című műve. 1880-ban megalapította a „Modern Szemle“ negyedévi folyóiratot, melynek szerkesztésével két év múlva felhagyott, mivel más téren való munkássága idejét is majdnem egészen igénybe vette. A politikában halálig híve volt a tiszta szabadelvűségnek, s úgy Nottinghamban, mint később Liverpoolban hosszú időig vezére a szabadelvű párt-nak, lelkes híve különösen Gladstone elveinek. 1884-ben liverpooli lelkész lett a Hope-Streeti egyházban. Munkásságának java része arra a húsz évre esik, melyet e helyen egyfolytában töltött. Tudományos készültsége itt talált nyílt és széles teret az értékesítésre, melyet a legnemesebb értelemben ki is használt. Könyvalakban megjelent munkái, füzetei és a különböző lapokba, folyóiratokba irt cikkei egy egész kis könyvtárt alkotnak.

Minden egyes szava a legmélyebb vallásos meggyőződés hangján szól hozzánk, telve csodálatos erővel és léttel. Istent, mint az erkölcsi világrend megalkotóját és fentartóját ismeri, s hosszú pályafutása alatt ez eszmével igyekezett telíteni a valási, társadalmi és politikai mozgalmakat, melyekben mint munkás, vagy mint vezér vett részt. A „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“, elismerése jeléül, 1902-ben elnökül választotta, mely tisztét legnagyobb odaadással töltötte be. Mint pap egyike volt az angol unitáriusok legtehetségesebb szónokainak. 1897-ben minket is, mint akkori tanulókat, ő oktatott a gyakorlatban; s habár egész külseje a komoly tudós képét mutatta, lelkének áradó melegsége mindnyájunk előtt megelevenítette a papi hivatal szépségét. Hívei szeretetétől és mindnyájunk tiszteletétől környezve, fejezte be áldásos életét ez év elején. Emlékét fentartja a nemes ügy érdekében tett sokoldalú munkássága.

Művei közül legnevezetesebb az 1896-ban megjelent „Isten és lélek“ cz. tanulmány, melynek ismertetését megkísértem a következőkben.

Az „Isten és lélek“ cz. műben hét fejezetet tárgyal; ú. m. Tehetségeink megbizhatósága; Isten mint hatalom; Isten mint igazságosság; Isten mint szeretet; a rosز kérdése; Mystikusok és mysticizmus — és végül szól a bibliáról. Az első fejezetben abból a tételből indul ki, hogy az az érv, mely szerint az Istenben való hit s általában minden vallásos tudat csupa föltételeken alapul, — mint komoly érv a vallás ellen, meg nem állhat;

mert nemcsak a vallásos hit, hanem általában mindenféle tudomány csak ezen az alapon épülhet föl. Az ember semmi tárgyat vagy eseményt a maga valóságában megbizonyítani nem tud a nélkül, hogy néhány meg nem bizonyított előfeltételt meg ne engedne. Hogy tudja pl. valaki bebizonyítani a természeti igazságok valóságát, a rajtunk kívül levő élet és tárgyak létezését, midőn azokat maga a bölcelem egyik iránya is csak bizonyos reflex hatásoknak nevezi. Pedig mindezeknek a létezése soha gondolkozó embert még kétségbe nem vitt.

Hinnünk kell tehát, hogy tehetségeink, melyek felhasználásával a dolgok megismerésére vonatkozólag bizonyos előfeltételeket megállítunk, megbízhatók — és pedig annyiban, a mennyiben megfelelnek rendeltetésüknek. Ilyen tehetségünk pl. az emlékező tehetség. E nélkül helyes okoskodás nem létezik, mert egyedül csak ez vezet a dolgok ama láncszemeihez, melyek tudásunkat alkotják. És így vagyunk minden más elsődleges tehetségeinkkel, melyek minket a saját maguk megbízhatóságára vezetnek, mert magunkat azokon kívül nem képzelhetjük, az azokban való föltétlen hittől nem menekülhetünk.

Hinnünk kell, mert mást nem tehetünk, szellemi tehetségeinkben, melyek az Isten, mint mindenek fölött álló hatalom létezésére vezetnek. Isten létezésére ez úton legerősebb bizonyíték az, hogy önélküle az élet teljesen céltalan, míg övele hasznos, erős, hatalmas és hatásos. Az Istenben való hit a zavart egyveleg helyett erőt és összeköttetést ad az életnek. Igaz, hogy Isten a maga eredetiségében megismerhetetlen; de éppen így áll a dolog ismeretünk más tárgyairól is, mert bármit is csak annyiban ismerünk, a mennyiben az tudatunkra hat. A fődolog az, hogy a mi Istenről való hitünk megfelel rendeltetésének, mert a jóra vezérel s ezért szellemi tehetségeink, melyek az Isten iránti hitre irányozzák tekintetünket, teljesen megbízhatók.

Az „Isten mint hatalom“ fejezet alatt fejtegetésbe veszi az ok eszméjét, melyre értelmi tehetségeink vezetnek. Bármely dologgal vagy jelenséggel álljunk szemben, mi nem szabadulhatunk attól a gondolattól, hogy mindennek megvan a maga oka. De hogy mit nevezünk oknak, arra nézve eltérők a vélemények. Némely tudósok azt állítják, hogy bizonyos dolgok, ismétlődésük által, egymásnak okai. Így pl. egyik nap oka a másiknak, a nap feljötte, a sötétség eloszlásának. Az ilyen

meghatározás azonban teljesen másodrendű értelmet ad az oknak, melyet keresünk; mert saját magunkból kiindulva tudjuk, hogy minden cselekedetünknek tulajdonképeni és végső oka: „értelmi akaratumk befolyása a testi cselekedetre“. Ez sokkal szabatosabb és talán egyedüli helyes meghatározása az oknak, mert az akaratot követő cselekedet magából az akaratból következik, annak eredménye.

De zavart csinálunk azzal, ha pl. a természeti törvényeket nevezzük oknak. Mert pl. természeti törvény az, hogy bizonyos dolgok egymásután mindig ugyanazon módon történnek, de e törvény csak arra vezet, hogy milyen rendben következnek a dolgok, de nem azoknak keresett okára. Hinnünk kell tehát, hogy a mi akaraterőnkhez hasonló élő erő az, mely bizonyos dolgok létrehozásában mindig ugyanazon törvények szerint közreműködik, vagyis azoknak oka. Ez az akaraterő: Isten; értelmi természetünk kénytelen elfogadni az ő benne való hitet, nemcsak azért, mert egyebet nem tehet, hanem mert minden tapasztalatunk szerint a világegyetem összes jelenségei, csak az ő akaratára vezetnek, mint egységes és egyetemes okra.

Istennek a világegyetemhez való eme viszonya két különböző nézetre vezette az embereket. Az egyik nézet szerint Isten megteremtette a világmindenséget, azt felruházta többféle tulajdonsággal, melyek által mint egy felhúzott gép, az isteni akarat közreműködése nélkül halad tovább. De Isten végképpen még sem hagyta el a világot, hanem gyakran közbelép s innen magyarázhatók meg az ú. n. véletlen események, vagy csodák. Az isteni munkásság eme felfogása természetesen a legélesebb ellentétben áll a tudományos vizsgálódással, s innen magyarázható meg a vallás és tudomány közötti erőszakolt háború. Mert a tudomány semmi egyebet nem tesz, minthogy az összes világi jelenségek között kutatja a szerves kapcsolatot, mely *egy* forrásra vezet vissza s e részben sikerei kézzelfoghatók; az a vallás pedig, mely a tudományos vizsgálódás meggyőzhetetlen bizonyosságaival szemben még mindig egy hamis theologia előítéleteire alapítja létét, nem is találhat a tudományban semmi idvezítőt. Az igaz tudomány nem harcolhat az igaz vallással, mert mindkettőnek czélja egy.

Amásik nézet szerint Isten teremtési munkálata folytonos, s nemhogy a világtól távol állana, hanem abban szüntelen benne

él és benne munkál. E szerint a természeti erők és az Isten működése között nincsen sem különbség, sem összeütközés; nincs érthetetlen hangzavar a sokszor idegennek tetsző világ-egyetemben, hanem összehangzó egység, a legparányibb sejt mozgásától föl a leghatalmasabb világok rendszeréig, — egység a mindeneket átható erő különféle nyilvánulásai között, melyeknek ez erő az összetartozandóság jellegét adja. Ez az erő egyszersmind az öntudatos erély, az öntudatos szellem, melynek figyelme kiterjed mindenekre. Mi az összes világi jelenségeket kénytelenek vagyunk egy öntudatos szellem öntudatos munkája nyilvánulásának elfogadni, mert sem az anyagnak egymáshoz való vonzódása, sem a mozgás törvénye, sem az erőnek az anyagra való hatása elő nem hívja az *életet*, s azt a fejlődés különböző fokozatainak keresztül előbbre nem viszi öntudatos szándék nélkül. Elkezdve a szervetlen testeken, a szerves világon keresztül föl egészen a lelkiismeret eszményéig, az egymásra ható és egymásra halmozott anyagban hiába keressük a czélt, mert annak értelmet, czélt, egységet, összetartozandóságot — melyek tényleg meg vannak benne — csak az önelhárító akarat ad. Ez csak az Istenség akarata lehet, s a hol ez az akarat működik, ott kezdődik az élet.

Istennek ez a világban való bennléte, immanentiája, sokakat a pantheismusba vezet, mely szerint a minden az Isten és az Isten a minden. De valamint a tulajdonképpeni ember, az én, természeti értelemben teljesen kívül áll a testén, úgy Istennek a világhoz való viszonyában is megvan a transcendentája. — Csakis ezen az úton tarthatjuk Istent mindenek fölött álló és mindeneket kormányozó Hatalomnak.

Mindaz, a mit eddig Istenről mondtunk, őt csak mint hatalmat mutatják, melyet nevezhetünk jónak is, rosznak is és a mely egyedül csak értelmünkre hat. Van azonban bennünk egy más tehetség is, az erkölesi érzék, mely Istent, mint igazságosságot tünteti föl. Mindnyájunkban megvan a helyes és nem helyes, a jó és rosz érzéke, melyek erkölesi cselekedeteinkre vezetnek, s a mely tehetségek egyszerűek, elemezhetetlenek, Istentől adottak. Vannak, kik egyenesen tagadják az ember erkölesi érzékének létezését, s azt állítják, hogy az ember ilyen nemü magaviseletének mértéke tulajdonképpen a hasznosság. Ezek az ú. n. haszonelvűség iskoláját alkotják, kik egymás

között szintén megoszolnak. Egyik része az önérdeket, másik része az általános érdeket veszi a magaviselet rugójául. De önérdekből cselekedni és helyesen cselekedni — két különböző dolog, s a saját magam haszna a legélesebb ellentétben állhat a helyes, a jó fogalmával, melyet lelkiismeretem kinyilvánít. Ugy szintén nem lehet az általános érdekből vezetni le az ember magaviseletének föltételeit; mert az ember gyakran kénytelen lemondani oly cselekedetéről, melyek mások hasznát világosan előmozdítanák, de a melyeket nem szentesít sem az önérdek, sem az erkölcsi érzék. Maga a haszonelvűség iskolájának legélesebb nyelvű szóvivője, Stuart Mill is inkább kész volt a „poklokra menni“, semhogy olyan Istenben higgyen, a kit a jó jelző nem abban a mértékben illet meg, a mely mértékben azt embertársainkra alkalmazzuk. E szerint tehát lenni kell egy hatalomnak, mely önmagában a legfőbb jó eszméjét egyesíti és a kinek cselekedetei rugója csak ez az egyedüli erő. A bennünk levő hasonló érzéket pedig csak tőle vettük, s azt más tehetéseink fogalmaira átszármasztatni nem lehet. Isten tehát erkölcsi Isten — és mint ilyen, igazságos Isten. Ő ösztönöz minket minden jónak követésére és minden rossznak elkerülésére. Ő a legfőbb tekintély, kinek hatalma egyedül hat az emberi lelkiismeretre, midőn a jó és igaz követésére buzdíttatunk. Hiába mutatnak rá e részben a különböző korszakok különböző felfogásaira, mert a fejléstan elvei kötelezettsége alól a lelkiismeretet sem vehetjük ki; — és hiába igyekeznek egyes nagy jellemeket felmutatni, kik Isten nélkül éltek, mert az ő magaviseletük mind a keresztény társadalom forrásaiból táplálkozott, s egy tökéletes atheista társadalom bizonyára nem fejlesztette volna őket olyanokká. Az emberi igazságosság egyedül az isteni igazságosságot követheti, mint legfőbb példaképét.

Istent megismerhetjük gondolataink és érzéseink egy más során, mint szeretetet. Erre nézve nekünk vannak intuitív, közvetlen ismereteink. Főlöszleg azon vitatkozni, hogy egyáltalában vannak-e ilyen ismereteink, mert ha bizonyos dolgoknak tudata mi bennünk közvetlenül nem él, azokat sem az egyén, sem a faj hosszas gyakorlati tapasztalata (melyekkel sokan az intuitív ismeretekről szóló elvet helyettesíteni szeretnék) előttünk bizonyosokká nem teszik. Nekünk tehát biznunk kell intuitióinkban. Hinnünk kell azonban azt is, hogy az emberiség szellemi elő-

haladásával újabb és újabb intuitiók állanak elő, melyek, midőn szemben állunk Istennel, ő róla új felfogást adnak. Ilyen pl. bennünk a szépség érzete. Midőn egy természeti jelenséggel állunk szemben, mely egész valónkat magával ragadja annak alkotója felé, egy fenséges táj, a csillagos ég, egy szép emberarcz, vagy más szép dolog szemléletében, úgy érezzük, hogy azok szépségén keresztül hozzánk egy lélek közli szeretetét. És ez a benyomás nemcsak a pillanatnyi extasisnak, hamis felmagasztosulásnak eredménye; mert hiszen mindnyájan tudjuk, hogy minden pillanatnyi extasis után visszahatás következik s annál keserűbb a csalódás, a kiábrándulás. De az isteni tökéletesség szépségeinek szemléletében, hol az ő örökkévaló állandóságát és igazságát látjuk, melyek által ő szól a lélekhez minden időkbén, — a benyomás elmultával nemhogy üresség maradna bennünk, hanem éppen abból fakad minden lelkesítő józan hit, mely minket arra vezérel, hogy Istent szeressük, mert ő is szeret. Intuív ismeretünk e részben nem csalhat meg minket, sőt bátran alapíthatjuk rá bizalmunkat, mert egyedül a szeretet útján megismert lélek az, kihez állandó bizalommal lehetünk. E bizalom kifejezése az imádat, az ima. Ez egyedüli módja az Istennel való közlekedésnek, s bármint is igyekezzenek annak gyakorlati értékét korunk hitelenei lerontani, a tisztulni kívánó léleknek egyedüli állandó öröme lesz mindig a végtelen szeretetnek e közlekedés által való megtalálása.

Azonban az eddig előadott tények alapján bármennyire bebizonyított is legyen Isten létezése, s az ő hatalmába, igazságosságába és szeretetébe vetett hitünk bármily erős legyen, — van egy dolog, a rossz létezése, melynek terjedését és hatalmát sokan nem tartják összeegyeztethetőnek egy jónak nevezett Isten létével. Sokan meg azt kísérelték meg, hogy tagadják a rossz létezését — de ezt tagadni esztelenség. A rossz tényleg létezik — és pedig kétféle alakban: mint fájdalom és mint bűn. De nagyon fontos annak meghatározása, hogy melyik a nagyobb rossz. A fájdalom a leggyakrabban a legtisztább eszköz a jóra, sőt némelykor az egyedüli eszköz, — míg a bűn ilyen szerepet be nem tölt. Ennélfogva a bűn a nagyobb rossz.

Már most, tény az, hogy erkölcsi jó létezik; az erkölcsi jó pedig a helyes választásban áll. De választás van, akkor lennie kell két irányzatnak, a melyek között válaszszunk, mert

máskülönben Istennek az a szándéka, hogy az emberben a jóságot, a jellemet nevelje, nem érvényesülhetne, mivel az esetben mi csak gépiesen cselekednénk jót, mint játékszerek. Ezért adta Isten nekünk a szabad választást, a szabadakaratot. Isten az embernél a jóságot tette az élet főcéljává, s éppen mert ránk nézve a bűn ajtaját nyitva hagyta, nyilvánul meg az ő mérhetetlen jósága irányunkban, intve, hogy az ő jóságához hasonló jót válaszszuk. A rossz végül önmagát emészti meg mindenütt, míg a jó diadalmaskodik — az életet pedig ily módon csak Isten rendezhette, a ki jó.

A mi a fájdalmat illeti, bármennyire rosszul is essék annak szenvedése, egyedüli hivatását csak abban látjuk az emberi életre nézve, hogy az emberek a jellemben neveltessenek. Mert még azok a fájdalmak is, melyeket az ártatlanoknak kell szenvedni, közelebb hoznak minket egymáshoz, a testvériesülés szellemét mozdítják elő, míg a folytonos derült és felhőtlen lét csak az ember önző érdekeinek munkálására hat. Ezért Isten, a ki a szenvedést adja, jó.

Vannak azonban olyan fájdalmak, melyeket nem az emberi bűn okoz — és az állatvilágban szintén, melyek a jellem fejlesztéséhez nem járulnak. Az elsőkre nézve, világosan rámutathatunk a természeti elsődleges világerők rendszeres hatásaira. Mert pl. ha Isten addig várt volna az ember teremtésével, míg a föld lassanként kihűl, s többé nem lesznek romboló rázkódások, a boldog emberi életek összege sokkal kevesebb lett volna. A világtörvények bárminő működése éppen annyira szükséges az élet fejlődésére, mint az erkölesi jó terjedése — sőt azok létezése nélkül csak zavar és rendetlenség költöznék az életbe.

A mi pedig az állatvilágot illeti, ott a „létért való küzdelem“, melyet mindenre szeretnek alkalmazni — tulajdonképeni értelmében nem egyéb, mint „az élet élvezésének legnagyobb mértéke“, a szenvedés és fájdalom legkisebb mértékével. De adva van a halál és megújulás szükségessége, mely az állatvilágban a boldogság legnagyobb egyensúlyát biztosítja.

Van még egy nézet, mely szerint a világban két szellem működik, u. m. a jó és a rossz szelleme, vagyis Isten és a Sátán harcolnak egymás ellen. De a rossz kérdését ez a mód a legkevésbé oldja meg, mert a világegyetem egysége az azt

kormányozó hatalom megoszthatatlanságát tételezi fel, de ezenkívül ez a nézet a két hatalom egymáshoz való viszonyát sem rendezi. Végeredményül tehát, Istennek az a czélja, hogy mi jók legyünk. A bünt elkerülve, megszabadulunk önokozta fájdalmainktól; az egyéb okozta szenvedések pedig a legnemesebb út a megtisztuláshoz, hogy életünk egy jó Isten törvényeivel összhangban álljon.

Összes eddigi okoskodásunk az ember természetes, Isten által adott tehetségeinkre van alapítva. Minden külső kijelentés, külső tekintély, csak annyiban hathat reánk, a mennyiben azok a bennünk levő természetes igazságot felkeltik. Minden orthodoxyában, mely külső tekintélyeken alapult, támadtak férfiak, kik benső tehetségeikhez tértek vissza, s a kik ezek közül csak az értelmi módszerekre támaszkodtak, nevezik a világ böleselőinek; míg a kik csak a szellemibb tehetségekre, azokat mystikusoknak. A mystikus csak a benső, közvetlen látásra alapítja rendszerét, s a csupa szemlélődés által várja a világosságot. A világ összes vallásaiban van a mysticismusnak bizonyos eleme, telve van azzal maga a szentírás is, de különösen a negyedik evangélium. A tulzott mysticismusban azonban, kétféle veszély rejlik. Egyik az értelmi veszély, mely szerint Istent az emberrel ugyanazonosítja, melyet Eckhart, a mysticismus főmestere így fejezett ki: „míg Isten magát emberré teszi bennünk, minket istenivé tesz magában“. Az ilyen okoskodás elfeledi azt a tényt, hogy az Isten én-je más, mint az emberé, s bármennyire át legyünk hatva az isteni lélekkel való közösség érzetével, a személyi egységig mégsem mehetünk. Az újabbkori bölesletben különösen a Hegel iránya vezet erre az útra, de veszélyessége nyilvánvaló. Nem kisebb ennél az erkölcsi veszély, melyet a mysticismus magában hord, mert lerombolja az ember lelkiismeretét, midőn magát a legfőbb lényvel azonosítva, minden önmagában levő rosszat Istennek tulajdonít. Az ilyen lelkiismeretnek nincs erkölcsi törvénye, kivéve azt a torz kegyességet, melyet követ.

De ha a mysticismusnak vannak veszélyei, vannak erényei is. Mérsékelt alakban a legtisztább vallási igazságokat termi, mint a milyeneket a kereszténységben is szemlélhetünk. Az Isten és ember közötti *közösség* (és nem *egység*) érzete pl. egy vallásban sem talált oly fenséges kifejezést, mint Jézus e szavá-

ban: „Atyánk“. Ez megőrzi az ember külön személyiségét, mely saját központtal, saját elhatározással bír, de erkölcsi felelősséggel amaz Atya iránt, kit csak a „tisztá szív“ láthat meg. A mérsékelt mysticismus tehát nemhogy gyöngitené, hanem éppen erősíti a vallásos öntudatot.

Az ember eme természetes tehetségeire való támaszkodás még ma sem alkotja mindnyájunk hitének alapját. Még mindig sokan vannak, kik semmiféle hitet el nem fogadnak, melyet nem támogat a biblia, vagy melynek alapja nem ott található. Az ilyenek szerint a biblia fennebb áll észnél, lelkiismeretnél, s minden tapasztalat, mely annak ellent mond, csak kárhozatba viszi az embert. De hogy a biblia védelmében ekkora igény-nyel léphessünk fel, szükséges, hogy oly széleskörű ismerettel bírjunk, mely nagyobb a bibliai ismeretkörnél, s e szerint néhány kiváló tudóson kívül, az összes emberiség a bibliai okoskodás vakon való hívésére lenne kárhozthatva. Az újabbkori vizsgálódás elegendő bizonyítékot szerzett arra nézve, hogy az isteni közvetlen ihletés nem található fel az írás minden egyes helyében, sokszor maga-magával ellentmondó egyvelegében. „Nem az ész és lelkiismeret bizonyítandók a biblia állításaival, hanem a biblia állításai az ész és lelkiismeret által“. De az akadályok, melyek a biblia helyes magyarázását lehetetlenné teszik, idővel amúgy is maguktól eltűnnek, s a minék abban örök értéke van, az megmarad az emberi lelkiismeret szentségének. A bibliában is csak az állhat isteni tekintélyen, a mi fölébreszti és táplálja bennünk az ember erkölcsi viszonyát Istenhez. Az isteni tekintély ereje nem az írott betűben van, hanem amaz élő közlekedésben, melyet Isten fentart az emberi lelkiismerettel s minden írott betű és minden élő ember csak közvetítője eme viszonynak. E viszony fölébresztésére minden könyv között a bibliában találunk legtöbb támasztékot, s mint emberi műnek ezért van előttünk legnagyobb bece. Közeledjünk a Názáreti Jézushoz, mint emberhez, ki példájában megmutatta nekünk, hogy az ember, Isten által adott tehetségei útján, mily erkölcsi magaslatra emelkedhetik. Az ő életében az ember szellemi erejének legnagyobb mértékét látjuk, s azért követjük őt, mint a ki a leginkább segít minket és a legigazabb úton vezet.

Egyházfőtanácsi gyűlés.

(Oct. 29—31.)

I. Ferencz József püspök megnyitó beszéde.

Méltóságos és főt. Egyh. Főtanács!

Ez évben másodszor van szerencsém egyh. főtanácsunkat üdvözölni. Tordai algymnásiumunk visszaállítása ügyében június havában tartott rendkívüli főt. gyűlésünk után, Isten jóvoltából ismét egybegyűlhettünk, hogy mielőtt ez annyi hazafiui gond-
dal és aggodalommal megterhelt év lehanyatlanék, évi rendes főtanácsi gyűlésünket is megtartsuk s legalább itt, mint testvérek összeforjunk. A meghívást, melyet kibocsátottunk, a tárgysorozat is közölve lévén, abból tájékozást szerezhettek magoknak egyh. főtanácsunk tagjai az előttünk álló s elintézésre váró tárgyokról. Azoknak ismertetésére tehát nem terjeszkedem ki. Egyet azonban mégis kiemelek. És ez Méltóságos Daniel Gábor úrnak, egyik főgondnokunknak ez állásáról való lemondása, a mely bizonyára mindnyájokat megdöbbsentette s engem annyival érzékenyebben érint, mert 1876-ban, az árkosi zsinaton egyházunk bizalmából együtt és egyszerre foglalván el elnöki székeinket, az azóta lefolyt 29 év úgy összeforrasztott gondolatban és érzésben egyházunk érdekeinek ápolásában s tisztükből folyó kötelességeink teljesítésében főgondnok úr őméltóságával, hogy lemondása felett érzett sajnálatunkat, valóban, nem tudom elég méltóan kifejezni.

A legnagyobb sajnálattal vette E. K. Tanácsunk is a főgondnok úrnak az egyh. főtanácshoz intézett lemondó levelét s ezt nemesak j.-könyvében kifejezte, hanem erről értesítve a főgondnok urat, felkérte, hogy lemondását visszavenni s főgondnoki tisztét egyházunk érdekében annak javára továbbra is megtartani méltóztassék. A főgondnok úr azonban az E. K. Tanácsnak e felkérésére adott válaszában ismételten hajlott korára s arra hivatkozva, hogy e miatt kötelességeinek a leg-